

Indhold

Sprogvidenskabens discipliner
© 1980 by Berlingske Forlag,
Copenhagen

Omslag: Kjeld Brandt

Bogen er sat med Times og trykt hos
Nørhaven Bogtrykkeri a/s, Viborg

Printed in Denmark 1980

ISBN 87-19-01351-5

Mangfoldiggørelse af indholdet i denne bog – helt eller delvis – er i henhold til gældende dansk lov om ophavsret forbudt uden aftale med Berlingske Forlag. Forbudet gælder såvel tekst som illustrationer og omfatter enhver form for mangfoldiggørelse gennem trykning, duplikering, fotokopiering, båndindspilning etc.

<i>Steffen Heger:</i>	
Fonetik	9
<i>Erik Hansen:</i>	
Grammatik	22
<i>Ole Togeby:</i>	
Semantik	35
<i>Jens Normann Jørgensen:</i>	
Kontrastiv sprogforskning	47
<i>Bent Jul Nielsen:</i>	
Dialektologi	59
<i>Poul Lindegård Hjorth:</i>	
Sproghistorie	71
<i>Ole Togeby:</i>	
Tekstlingvisitik	85
<i>Mogens Baumann Larsen:</i>	
Sociolingvisitik	97
<i>Ib Poulsen og Harald Steensig:</i>	
Pragmatik	107
<i>Harty Sonne:</i>	
Semiologi	119
<i>Uwe Geist:</i>	
Sprogpsykologi	131
<i>John E. Andersen:</i>	
Sprogfilosofi	144
Litteratur	159
<i>Om forfatterne</i>	172

Forord

Bogen skulle således give en bred og alsidig belysning af hvad sprogvidenskabelige forskere beskæftiger sig med, og hvorfor de gør det.

April 1980

Erik Hansen og Ole Togeby

Denne bog om sprogvidenskaberne er sat sammen af artikler som i tidsrummet 1976-80 har stået i tidsskriftet *Mål & Måle*. De gik som en serie om sprogvidenskabens discipliner, som vi, redaktørerne, havde bedt en række sprogfolk skrive. Hver enkelt forfatter, som selv er aktiv forsker inden for området, blev sat til at svare på følgende spørgsmål: hvad laver man inden for din disciplin? hvordan gør man? hvornår begyndte man at interessere sig for det? hvorfor er det nyttigt og fornuftigt at dyrke denne forskning?

Artiklerne er således en række humanistiske forskeres redogørelse for deres fag, dets emneområde, metode, historie og betydning. Forfatterne har haft en ret snæver plads til deres rådighed, og mange har syntes at det var svært at begrænse fremstillingen af et så vigtigt emne til ca. 12 sider, for slet ikke at tale om en litteraturliste til 1 side. Det har ofte tvunget dem til ret brutale forenklinger, og – i forhold til deres kolleger – uheldige udeladelser. Til gengæld skulle resultatet være ret læsevenligt for den ikke-professionelle læser.

De præsenterede sprogvidenskaber er fonetik, grammatik, semantik, kontrastiv analyse, dialektologi, sproghistorie, tekstlingvistik, sociolingvistik, pragmatik, semiologi, sprogsyknologi og sprogfilosofi. Man kan diskutere om der ikke er flere sprogvidenskabelige discipliner: hvad fx med navneforskning og fejlanalyse? Det kan ikke nægtes at der også er folk der beskæftiger sig med disse ting, men vi mener at disse discipliner er så specielle at de enten foregår uafhængigt af den sprogvidenskabelige hovedstrøm eller ganske simpelt er dele af de discipliner vi har omtalt.

Tekstlingvistik

stand, at der ikke gives nogen anden videnskabelig sprogbe-
tragning end den historiske. Det synspunkt vil have svært
ved at samle tilslutning i dag. Men er det på den ene side
nødvendigt at afvise dette nærmest berygtede postulat, fordi
det i sin kompromisløse formulering er aldeles uholdbart, vil
det dog på den anden side være urimeligt at benægte, at den
historiske dimension hører med til erkendelsen af sproget og
dets væsen. Sprog er et forløb i tid, det kommer af noget og
bliver til noget. Det system, der kan afdækkes på et givet tids-
punkt, rummer i sig delsystemer, som peger bagud eller frem.

Hvis det kan anses for fornuftigt at stræbe efter at erkende
sproget og dets væsen, ja, så er det fornuftigt at dyrke sprog-
historie.

Tekstlingvistik er læren om efter hvilke regler man laver tek-
ster. Tekster er (en eller oftest flere) sætninger der hænger
sammen og som fungerer som én meddelelse i en situation.

Derfor omfatter tekstlingvistikken faktisk både grammatik-
ken, som er læren om sætningernes opbygning, og semantik-
ken, der ofte bestemmes som læren om sætningernes indhold.
Man kan også sige at grammatik og semantik er hjælpedis-
pliner i tekstlingvistikken.

Men tekstlingvistikken handler om andet og mere end sæt-
ningernes opbygning og indhold. Den handler også om for-
holdene mellem sætningerne, og om forholdet mellem hel-
heden af sætninger og afsenderen og modtageren. Derfor er
der også nogle der kalder det tekstpragmatik. Det er også rig-
tigt at man ikke kan beskrive sammenhængen mellem sætning-
erne uden at se hvorledes sætningerne forholder sig til hvad
samtalepartnere ved og vil, men i modsætning til pragma-
tikken betoner tekstlingvistikken forholdene inde i teksten og
hvordan de er bestemt af forhold uden for den. Pragmatikken
betoner snarere forholdene uden for den og ser tekstlige for-
hold som eksempler eller dokumentation. Tekstlingvistikken
er på den måde en hjælpedisciplin for pragmatikken.

De gamle grækere

Allerede de gamle grækere lavede tekstlingvistik – de kaldte
det bare ikke sådan. Men den gamle retorik behandlede lige
præcis reglerne for hvordan man lavede tekster. Den omfat-
tede også både hvordan man opbyggede sætninger, hvordan

man fandt på de rigtige argumenter, hvordan man opbyggede teksten, og hvordan man fremførte sin tale. Således har både Aristoteles, Quintilian og Cicero nærmest skrevet lærebøger i tekstlingvistik, men siden er ideen om enheden mellem alle disse dele gået tabt, og man har i middelalderen fået en særlig og selvstændig grammatik med øvelser i bøjning som vi kender det, og en stilistik ved siden af. Man kan derfor se tekstlingvistikken som et forsøg på at genskabe den gamle enhed mellem mange deldiscipliner: grammatik, logik, stilistik, talelære.

Artificiel intelligens

Også inden for en af de nyeste videnskaber laver man tekstlingvistik. Der findes overalt folk der arbejder på at datamater til at fungere i de situationer hvor mennesker taler, fx at få datamater til at interviewe patienter og stille diagnose, eller at få datamater til at konversere eller oversætte. Denne disciplin hedder artificiel eller kunstig intelligens. Og de arbejder faktisk også lige præcis med problemet om efter hvilke regler tekster konstrueres. Man har endnu ikke løst problemet om at få datamater til at konstruere korrekte sætninger. Men man er faktisk nået et stykke vej med hensyn til at få dem til at sætte sætninger sammen. Tekstlingvistik laves altså på de fleste universiteter i verden: på de sprogvidenskabelige institutter, på de psykologiske og datalogiske institutter og endelig på de litteraturvidenskabelige institutter.

Også litteraturvidenskaben behandler teorier om hvordan meningen af en tekst bliver til. Oftest interesserer litteraturforskere sig mest for litterære eller skønlitterære tekster, og mest for at analysere dem, mindre for at producere dem, men problemerne er de samme og resultaterne fra litteraturvidenskabens kan bruges i tekstlingvistikken og omvendt.

En tekst

Hvad er det da for regler man laver tekster efter, og som tekstlingvistikken handler om? For at vise det vil jeg tage en tekst som eksempel og så undersøge hvilke regler den følger:

Mestertyven Pylle

Der var engang en mestertyv, som hed Pylle. Han stjal alt, hvad der var værd at stjæle.

Der var engang han stjal en Saab og en Fiat 600. Han kørte dem ind på sin parkeringsplads og gik op i seng.

Da han næste morgen skulle ud og køre i dem, var de blevet stjålet af mestertyven Polle.

Han kørte dem hen til sit hus og gik i seng til om aftenen, da skulle han ud og stjæle.

Da han om aftenen vågnede og skulle ud, var bilerne borte. Det var bejnt Nulle, der havde taget dem med hen på politstationen.

Så gik mestertyven Polle hen og klagede til overbejnt Kyllie og sagde at Nulle havde stjålet hans biler.

Så blev Nulle sat i fængsel.

dreng 4. klasse.

Hindbærbrus og kragetær 10.

Sammenhæng

Den første regel for tekster er den at delene skal hænge sammen. Det er altså ikke nok at hver enkelt sætning i sig selv er korrekt konstrueret, der skal også være sammenhæng mellem dem. Prøv at se på følgende version af historien. Man kunne tænke sig at den var lavet af en datamat der kunne konstruere korrekte sætninger, men som ikke havde fået indbygget nogen regel om sammenhæng:

Der var engang en mestertyv der hed Pylle. Så kunne børmene ikke gå i skole mere. De kunne huske hvordan der lå papir i en forretning, sammen med andre glaskugler. Da han kom hjem om aftenen, tænkte julemanden ikke så lidt over det pigen havde ønsket sig ...

Hver sætning er i orden, men de udgør ikke tilsammen en tekst. Den vigtigste form for sammenhæng i ægte tekster består i at de handler om de samme personer og ting. Historien om mestertyven Pylle handler fx om Pylle, Polle, Nulle og Kylie, om en Saab og en Fiat 600. Da historien er et stykke skønlitteratur, eksisterer personerne ikke i virkeligheden, men de eksisterer i den verden som teksten er et billede af, og den ligner i mange forhold den verden vi andre lever i. Tiden går og biler bliver stående hvor de står indtil nogen flytter dem. I hver enkelt sætning i teksten refereres der altså til nogen eller noget som hører hjemme i samme verden. Det der referes til kunne kaldes referenterne eller tekstreferenterne. Det der først og fremmest skaber sammenhæng, det er altså at der i alle sætningerne refereres til den samme verden med de samme referenter i.

Samme handling

Det er imidlertid ikke tilstrækkeligt at der i hver sætning henvises til de samme referenter. Det der siges om disse referenter skal også hænge sammen. De tilstande, processer og handlinger som referenterne indgår i skal have noget med hinanden at gøre. Har de ikke det hænger teksten alligevel ikke sammen.

Der var engang en mestertyv der hed Pylle. Han var 163 cm høj, og han havde et ar på højre kind. Han stjal engang en Saab. Saab'en havde forhjulstræk og 56 HK. Den var blevet repareret efter en fejl i mo-

torophæng. Den var blevet lavet på Saabs fabrikker i Göteborg i 1967. Man kunne ikke opsøre produktionsmåned. Han kørte den ind på en parkeringsplads og gik i seng. Han sov alene i en køjeseng, og han havde blåt dynebeetræk på ...

Historien er måske ikke helt umulig sådan, men den vil i alle tilfælde være mærkelig. Man skulle i det mindste vente at der senere i historien ville komme noget mere om fejlen i motorophæng. Omvendt kan man se i hvor høj grad historien om Mestertyven faktisk handler om det samme i alle sætningerne. Ikke blot om de 4 personer og de to biler, men også om at eje og at stjæle, og at blive straffet for det. Den handler derimod ikke om fart, tekniske finesser, trafikproblemer eller smarte metoder ved biltyveri – hvad den jo også kunne have gjort med de personer.

Nyt og gammelt

Hvis vi fortsætter tankeeksperimentet fra før, så kunne man forestille sig at man fik en datamat til ikke blot at producere acceptable sætninger, men også sætninger med samme personer og ting og samme handling. Alligevel ville der ikke komme acceptable tekster ud af det. For så kunne de fx lave følgende sætningstrække.

Så blev Nulle sat i fængsel. Han sagde at Nulle havde stjålet hans biler, og så gik mestertyven Polle hen og klagede til overbetjent Kylie.

Det var betjent Nulle der havde taget dem hen på politstationen. Bilerne var borte, da han om aftenen skulle ud og vågnede ...

Det der ikke tages hensyn til i denne sammenstilling af sætninger, det er hvad der er kendt og gammel information for modtageren, og hvad der er nyt. Det er altså ikke nok at sætningerne handler om de samme personer og ting, der må også i omfalten af dem tages hensyn til om det er første gang de optræder eller om læseren kender dem fra før. Derfor begynder den ægte Mestertyv-historie også med at fortælle at der eksisterede en mestertyv. I anden og tredje sætning kan man så henvise til samme mestertyv med *han*.

Forgrund og baggrund

Det er dog ikke kun et spørgsmål om nyt og gammelt. Det er også et spørgsmål om personen eller tingen er i forgrunden af den handling som sætningen skildrer eller i baggrunden. Selvom personen er kendt af læseren kan man ikke henvise fx til Polle hvis han i foregående sætning har stået i baggrunden, se fx fra den ægte historie:

Da han (Polle) om aftenen vågnede og skulle ud, var bilerne borte. Det var bejgent Nulle, der havde taget dem med hen på politistationen.

Så gik mestertyven Polle ...

Her kunne der ikke have stået *han* for mestertyven Polle.

Det har også noget med forgrund og baggrund at gøre når der står *Det var bejgent Nulle der havde taget dem ...* I stedet for fx *Nulle havde taget dem*. Sætningskløvnung – som den brugte konstruktion hedder – bruges nemlig kun når den gamle kendte Nulle sættes i forgrunden med det også kendte faktum i baggrunden at en eller anden måtte have fjernet bilerne. Sætningen *Det var Nulle der havde taget dem ...* er altså nærmest en sætning der flytter om med kendte informationer på tekstens scene.

Forudsætning og mulighed

Anlagt at vi også kan indkode alle regler om ny og gammel information og om forgrund og baggrund i vores datamaskine. Alligevel ville den ikke kunne producere acceptable tekster endnu:

Der var engang en bejgent der hed Nulle. Han blev sat i fængsel. Mestertyven Polle sagde at han havde stjålet hans biler og klagede til overbejgent Kylie.

Bejgent Nulle havde taget bilerne hen på politistationen. De var borte da Polle om aftenen skulle ud og vågnede. Da skulle han ud og stjæle. Han gik i seng til om aftenen og kørte bilerne hen til sit hus ...

Stadig er der noget galt. Den der laver tekster må altså ikke blot tage hensyn til at personerne er kendte eller ej, i forgrund eller baggrund, men også om forudsætningerne for hvad der gør er i orden. Det er fx en forudsætning for at kunne vågne at man sover. Derfor kan man ikke gå i seng efter at man er vågnet. Det må være før. På samme måde er det en forudsætning for at kunne køre i en bil at bilen er der. Derfor giver det ikke mening at der står at Polle kørte bilerne hen til sit hus efter at der har stået at de var borte. I en tekst udgør den ene sætning forudsætningen for det der omtales i den næste sætning. Man kan også sige at den ene sætning muliggør at den næste bliver meningsfuld. Der er altså en række regler om hvilken rækkefølge sætninger skal komme i og hvad modtageren må have fået at vide for at noget andet kan blive forståeligt. Vigtigst blandt disse regler er den om forudsætninger.

Årsag og specifikation

Andre regler om sætningernes rækkefølge handler ikke om sætningernes forudsætninger, men om den meningsmæssige sammenhæng mellem det der omtales i to sætninger der følger efter hinanden i en tekst. Den hyppigste sammenhæng mellem to handlinger eller begivenheder er nok årsagssammenhængen. Det kan fx være en foranledning: Det at Nulle i tekst 1 havde taget bilerne med hen på stationen foranledigede Polle til at klage til overpolitimester Kyllie. Det ligger i teksten – selvom det ikke står der, der står faktisk kun: *Så gik mestertyven Polle hen og klagede ...* En eller anden sammenhæng forventer man nemlig altid at der er – og det er den mest nærliggende. Og Polles klage foranlediger Kyllie til at sætte Nulle i fængsel. Der kan også være tale om en hensigt. Når Polle fx kører bilerne hen til sit hus er det for at han selv kan gå i seng. Og når han går i seng om dagen er det for at kunne være vågen om aftenen og om natten. Endelig kan der også være tale om rent fysisk årsag og virkning. Når bilerne er væk, skyldes det at Nulle har taget dem.

En anden vigtig sammenhæng mellem sætninger er den at den ene er en specifikation af den foregående, eller en sammentætning af de foregående. Det findes også i historien om Mestertyven.

Der var engang en mestertyv, som hed Pylle. Han stjal alt, hvad der var værd at stjæle. Der var engang han stjal en Saab og en Fiat 600.

Det sidste er et eksempel, eller en specifikation af det foregående mere generelle: *Han stjal alt ...*

Ud over disse meningsmæssige relationer mellem sætningerne vil man i mere argumenterende tekster kunne finde at den ene sætning tjener som begrundelse for hvad der står i den foregående. Begrundelsen for at Polle klager er fx at han siger at Nulle har stjålet bilerne.

Datamater og færdigheder

Og her slutter det lille tankeeksperiment om hvad man kunne tænke sig at man kunne få en datamat til. Når det er nødvendigt overhovedet at lave dette tankeeksperiment, skyldes det at de regler som jeg ville fremstille, og som tekstittingstikken handler om, er regler som vi alle behersker, men som vi ikke kender. Det er noget vi er i stand til at kunne uden at kende.

For at lære det at kende som vi faktisk kan må man forestille sig én der ikke kan fx en datamat. En stor del af tekstittingstikken består altså i at gøre det vi kan til noget vi også kender og kan formulere. Den færdighed som vi alle har i at lave tekster og bedømme om nogen sætninger er en tekst, den kan man kun give en datamat hvis man også kan formulere de regler som vi ubevidst følger.

Ideologier og hensigter

Tankeeksperimentet om datamaskinen må holde op her fordi vi er nået til grænsen for hvad maskiner kan. Det er med vores nuværende viden ikke muligt at formulere reglerne for hvordan man konstruerer acceptable sætninger så en datamat kunne gøre det. Man kan heller ikke formulere nogen af de andre regler: reglen om samme personer, reglen om samme handling, reglen om nyt og gammelt og om forgrund og baggrund, reglerne om forudsætning, årsag og specifikation. Men man kunne godt forestille sig at man engang med tiden ville kunne formulere regler om alle disse ting. Men alligevel ville datamaten ikke kunne lave den historie som drengen fra 4. klasse har lavet.

For alle tekster bliver altid produceret med en bestemt hensigt, og den giver udtryk for forfatterens verdensbillede på en eller anden måde. Hensigten med historien om mestertyven er ikke særlig præcis, fordi det er en skønlitterær historie. Hensigten med sådan en type tekst er vel netop at formidle et verdensbillede eller en ideologi.

Tyv over tyv

Verdensbilledet i historien *Mestertyven* ligner som nævnt på mange måder den virkelige verden. Hvis man ved tekstlingvistikkens beskrivelse af reglerne for tekster undersøger hvordan den afviger, så kan man finde ud af hvilken person eller ting som er hovedsagen, som optræder i de fleste sætninger. Det er ikke nogen af personerne, men de to biler. Den første tyv glider i baggrunden for den anden, den anden for betjenten, og han slutter i fængsel.

Men bilerne følger vi hele vejen. Teksten handler om ejendomsretten i samfundet. Den siger hvorfor man har ejendomsret. For hvis man bare stjål hvad man havde brug for, så ville ingen kunne have og bruge sine ting, heller ikke mestertyvene. Men teksten viser også at det egentlig ikke er politiet der opretholder ejendomsretten. For i historien kan heller ikke politiet føle sig sikre, de bliver meldt til politiet når de fjerner de stjålede biler. Der er tyv over tyv, politi over tyv og politi over politi. Historien er så at sige et tankeeksperiment om hvad der ville ske hvis det kun kom an på at være smart og stærk. Af det absurde i historien fremgår det så, at sådan bør det ikke være. Historien har altså en holdning til hvordan vores verden bør være ved at fremstille en karikatur af den. Det kunne man kalde dens verdensbillede eller ideologi.

Verdensbilledet eller ideologien kan drengen fra 4. klasse skabe, men det kan datamaskinen ikke. Den vil kun kunne gentage det som man har indkodet i den. Og da ideologien eller verdensbilledet lige præcis er det der var formålet med teksten, og læserens formål med at læse den, så vil en datamaskine aldrig kunne præstere hvad den 4. klassens dreng har gjort, at skrive en lille historie.

Afsløring og færdighedstræning

Hvad skal man da bruge hele denne videnskabsdisciplin til, når man alligevel ikke kan få maskiner til at lave historier?

Så vidt jeg kan se kan den være nyttig på to forskellige måder. For det første kan den bruges til at afdække ideologien i tekster. Både for forskere, skoleelever og almindelige mennesker i hverdagen kan det være nyttigt at kende til nogle af de regler som tekster produceres efter. Derved kan man lettere trænge om bag teksten og finde hensigten med den. Nogle tekster er ligetil – der står hvad afsenderen vil med den og hvad modtageren kan bruge den til. Andre tekster er mere kringledede. Afsenderen skjuler måske sin virkelige hensigt for at opnå fordele, eller er så ubehjælpesom at det ikke fremgår hvad modtageren kan bruge den til, fx i de fleste reklamer, kontrakter, breve fra offentlige kontorer, politikeres taler. I disse tilfælde kan det være godt at have lidt kendskab til de regler som tekster er bygget op efter.

Denne viden kan man også bruge når man går i biografen eller læser en bog.

Men der er også en anden side. Det er sådan i vores samfund at kun en meget lille del af befolkningen deltager i den offentlige debat som skulle være grundlaget for demokratiet. I en svensk undersøgelse fandt man således at 90 % af befolkningen aldrig gennem skriftlig argumentation har påvirket den politiske målsætning. Der kan selvfølgelig være mange grunde til dette, først og fremmest at det ville være håbløst at gøre det. Men en mindre del af årsagen er nok usikkerhed over for det at skrive. Derfor er det også en del af den demokratiske proces at alle føler sig sikre i at formulere sig, skriftligt og mundtligt.

Slavefej og tekster

Alle lærer jo at skrive i skolen – kunne man sware. Ja det er rigtigt, men i skoleundervisningen lægges der mere vægt på slaving og grammatisk korrekthed end på tekstlingvistiske regler. Jeg tror at en del af folks usikkerhed ved at formulere sig offentligt skriftligt, skyldes – dels mangel på lejligheder til at gøre det – dels mangel på kendskab til at det sker efter

Sociolingvistik

regler lige som stavning. Som sagt er det jo noget mange kan uden at kende det. Det lærerne i skoleundervisningen kan arbejde med er derfor mere at lade børnene øve sig og blive sikre end egentlig at lære dem noget. Men det er vigtigt. Og derved kan de tekstlingvistiske regler også bruges som et middel for eleverne til at lære deres egne forudsætninger at kende. De kan lære at kende hvilke regler de faktisk kan følge. Mestertvæns forfatter kan dem, men kender dem ikke, og der vil komme en situation hvor han derfor tør følge dem. Læreren man ham dem at kende, vil han både kunne dem og turde bruge dem.

Da sociolingvistikken opstod som sproglig disciplin sidst i 1960'erne, var det nemt at afgrænse den. Det var den form for sproglig analyse, der inddrog forholdet til samfundet.

Ti år senere er afgrænsningen uklar. En række af de områder, som sociolingvisterne arbejdede med, er taget op i andre sammenhænge. Samspejlet mellem individ og samfund under opvæksten indgår i socialisationsteori og sprogpsykologi, afhængigheden mellem klasse og sprog er et hovedpunkt i pædagogernes sprogdiskussion ligesom det sproglige spil mellem lærer og elev er blevet et fællesområde for pædagoger og sproffolk.

Grænserne til andre sproglige discipliner er også flyttet, nu hvor fonetikerne arbejder med underdisciplinen sociofonetik og dialektologerne beskriver forholdet mellem rigsmål, regionalssprog og dialekter ud fra sociolingvistiske synspunkter.

På en måde var det den afklarede udgangssituation der var undtagelsen. Normalt er der et gensidigt forudsætnings- og afhængighedsforhold mellem disciplinerne. Et klassisk eksempel er sprophistorien, der har fonetiske og grammatiske analyser som en væsentlig bestanddel. Sociolingvistikken kan i dag klarest defineres som det analytiske grundsynspunkt: sprog – samfund, og så må den nærmere grænsetrækning overlades til praktiske hensyn i undervisning og forskning.